

Azərbaycan incəsənətində satira - medial münasibətlər çərçivəsində

Yumor hissi, insanın zarafat etmək, şənlənmək, özündə və ətrafında müşahidə etdiyi qüsurları gülüş hədəfinə tutmaq qabiliyyəti ona həyatda qarşılaşdığı çətinliklərə sinə gərməkdə həmişə kömək edibdir. Komiklik incəsənətin müxtəlif növlərində öz təəcəssümünü tapıb. Milli, tarixi forma və növlərinin zənginliyinə baxmayaraq, onun mahiyyəti daima eyni olub: o, dünyanın nöqsanlarını gülüşlə “edam” etmiş, insanları paklığa səsləmişdir.

Hər bir xalqın və dövrün dünyagörüşünü əks etdirən özünəməxsus yumor hissi var. O, öz ifadəsini ədəbiyyat və incəsənətdə, xalqın dil mədəniyyətində və başqa məqamlarda tapır.

Sənətin müxtəlif sahələrində müəyyən janrlar vardır ki, məhz onlar yuxarıda deyilən fikirləri əks etdirmək üçün istifadə olunur. Rəssamlıqda karikatürə, ədəbiyyatda komediya, tragikomediya, lətifə, vodevil, parodiya, burlesk, instrumental musiqidə skertso, musiqili teatr janrlarından operetta, tonadillya, opera-buff, mütəzill, liderşpil, musiqili komediya və sairə bu sıradandır.

Yumor, satira, komizm hər bir xalq, o cümlədən Azərbaycan xalqı üçün də səciyyəvidir. Əsrlər ərzində xalq oyunları, mahnılar və rəqslər, aşıq sənəti, rəsmlər, xalq tamaşaları özündə yumor elementlərini daşımış və milli ədəbiyyat, dramatik və musiqili teatr kimi sahələrdə özünün bədii ifadəsini tapmışdır.

Cəhalət, savadsızlıq, xurafat, mövhumat, din xadimlərinin nadanlığı, hakim dairələrin haqsızlığına qarşı mübarizə aparan, xalqın maariflənməsi uğrunda yorulmadan çarpışan ziyalılarımız bu qüsurları üzə çıxarmaq üçün səylə çalışmışlar. Azərbaycan dramaturgiyasının banisi, filosof Mirzə Fətəli Axundov tərəfindən - özülü qoyulan milli komediya janrı Cəlil Məmmədquluzadə, Nəcəf bəy Vəzirov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin əsərlərində, Mirzə Ələkbər Sabirin satiralarında, Ü.Hacıbəylinin publisistikasında, Məmməd Səid Ordubadi, Süleyman Sani Axundov, Sabit Rəhman yaradıcılığında öz davamını tapmışdır.

Lakin bu janra müraciət etməyən yazıçıların da dram və pyeslərində komik vəziyyət və surətlər, yumor və satira mühüm yer tutur.

XX əsrin 20-ci illərinə qədər köhnə cəmiyyətin çatışmazlıqları, nadanlıq, cahillərin məktəbə övladlarını göndərməməsi, yalançı din xadimlərinin yaydığı cəhalət, qadın hüquqlarının tapdanması və digər mövzular komediyalarda yazıçı və şairlərin hədəfi olubdur. 20-ci illərdən başlayan şüurlardakı təbəddülət, mübarizənin qələbəsi, xalqlar dostluğu mövzusu, mövhumat, nadanlığa qarşı mübarizə, mütərəqqi ideyaları təbliğ edən əsərlər yaranmış oldu. Lakin komediya janrında çalışan yazıçılar “ordusunun” müəyyən səbəblər ucbatından seyrəlməsi komediya janrının iki istiqamətdə inkişafı üçün şərait yaratdı. Komediya janrı həm müstəqil janr, həm də dramaturgiyanın bir qolu kimi öz gələcək həyatını yaşadı və hər zaman yaşamaqdadır.

XX əsrin əvvəlində yazı-pozu bilməyən insanların cəmiyyətdə, dünyada baş verən hadisələri tez bir zamanda qavraması və müəyyən bir dünyagörüşünün formalaşması üçün “Molla Nəsrəddin” jurnalındakı yazılarla yanaşı, rəsmlərin, həmçinin səhnə sənətində “Tənqid-təbliğ teatri”nin fəaliyyəti xüsusi mərhələ təşkil edir.

Xalq artisti Hacığa Abbasov öz xatirələrində yazır ki, ...tamaşaya baxdıqdan sonra C.Məmmədquluzadə belə dedi: “Mən sizin yaratdığınız bu canlı Molla Nəsrəddin teatrına aşıq olmuşam. Mən Molla Nəsrəddini kağızda yazmışam, siz isə onu səhnədə canlandırırırsınız”.

Teatrın tərkibində 1925-ci ildə “Bakı İşçi-kəndli teatri” yaradıldı. 1928-ci ildə “Səyyar kəndli teatri”nin fəaliyyətindən sonra bu teatr “İşçi teatri” adı ilə fəaliyyət göstərdi. Bu illər ərzində artıq səhnəmizdə qadın obrazlarını canlandıran xanımlar səhnəyə çıxmağa başladı ki, bu hadisə bir inqilab →

təsiri bağışladı. İlk belə xanımlardan Əzizə xanımı, daha sonra Sona xanım, Məxfurə xanım və digərlərinin adlarını çəkmək vacibdir. Bu, əsl mənada görülən işlərin, aparılan mübarizənin qələbəsi idi. Həmin teatrın musiqi tərtibatçısı Asəf Zeynallı, rəssamı isə Rüstəm Mustafayev idi. Cəmiyyətdəki çatışmazlıqları, gündəlik baş verən hadisələri satirik boyalarla tamaşaçıya çatdırən yaradıcı heyət, daha sonralar dövrün ən üzde olan dram əsərlərini səhnəyə qoyaraq, tamaşaçıları düşündürür, zövqünü formalaşdırırdı...

Sənətin müxtəlif janrları və ədəbiyyat nə qədər müstəqil olsalar da, onlar müəyyən dərəcədə bir-biri ilə bağlıdır. 1906-cı il aprelin 7-də Tiflisdə Azərbaycan dilində nəşrə başlayan, C.Məmmədquluzadə tərəfindən yaradılan “Molla Nəsrəddin” satirik jurnal ilk gündən öz ətrafında dövrün görkəmli sənətkarlarını toplamaqla yanaşı, gənc istedad sahiblərini də cəmiyyətə tanıtmış oldu. Belə istedad sahiblərindən biri, sözsüz ki, müasir Azərbaycan qrafika və teatr-dekor sənətinin banisi, Azərbaycanın xalq rəssamı Əzim Əzimzadə idi...

Ədəbiyyatda satirik komediya, - bədii şişirtmə, öz-özünü ifşa, komik təzad, hazırcavablıq, qrotesk və sairə bu kimi bədii üsullarla əks olunursa, qrafik rəssamlığın ən geniş yayılmış növü sayılan karikatürdə müxtəlif vasitələrlə ifadə olunur. Rəssamlar, şəkillərin başlığı və təsvir olunan obrazlar arasındakı təzad vasitəsilə, müəyyən təbəqələrə aid olan insanları və ya ailələri müqayisəli şəkildə göstərir, insanın üz, bədən quruluşlarında kəskin dəyişmələr etməklə yaddaqalan məqam yaradır. Onlar nağıl obrazların vasitəsilə, yeni və köhnə fikirli insanları qarşı-qarşıya qoyur, düz fikir söyləsə də əks hərəkət edən insanların təsvirilə, eyni əsrdə yaşayan qərb və şərq insanların müqayisəli görünüşü ilə satirik effekt əldə edirlər. Qrotesk hallarda isə gözlərdən və ya ağızdan pulların pırtlayıb çıxması, ağız əvəzinə açıq pul kisəsinin təsviri, at əvəzinə xərçəngə əyləşənlər və s. göstərilir. Bütün bu deyilənlər “Molla Nəsrəddin” jurnalının rəsmlərində öz təsdiqini tapıbır.

Karikatür janrı Azərbaycan təsviri sənətində XIX əsrin ortalarından başlasa da, onun özülü həftəlik “Molla Nəsrəddin” satirik jurnalında qoyulmuşdur. Bu jurnalla Ü.Hacıbəyli, M.S.Ordubadi, Ə.Haqqverdiyev, Ə.Qəmkusar, Ə.Nəzmi, M.Ə.Sabir əməkdaşlıq etmiş, rəsmləri isə Oskar Şmerlinq, İosif Rotter, Əzim Əzimzadə və başqaları çəkmişlər. Bu rəsmlər karikatür janrında olsa da, hər birində rəssamın özünəməxsus dəst-xətti duyulmaqdadır.

C.Məmmədquluzadə ilə məsləkdaş və dost olan, Qafqazda kifayət qədər tanınmış karikaturaçı, eləcə də kitab rəssamı olmuş, Tiflis rəssamlıq məktəbində, İmperator Rəssamlıq Akademiyasında və Münxen Akademiyasında dərs almış

O.Şmerlinq on bir il “Molla Nəsrəddin” jurnalının baş rəssamı olmuşdur. Onun sujetli satirik kompozisiyaları, mürəkkəblikdən uzaq, aydın və sadə, rəsmləri isə konkret və yığcamdır. Sadə olduğu qədər mürəkkəb, adi olduğu qədər gözəldir - bu sözlər Şmerlinq yaradıcılığına xasdır.

Məşhur karikatür və illustrasiya ustası, Münxen Rəssamlıq Akademiyasında oxumuş İ. Rotter isə səkkiz il “Molla Nəsrəddin” jurnalında çalışıb. O, əsərlərində obrazın daxili aləminə sirayət edir, karikatür və cizgi illustrasiyası sahəsində böyük ustalıqla fəaliyyət göstərir.

Əzim Əzimzadənin çoxşaxəli və geniş yaradıcılığında satira janrı hər zaman aparıcı olub. Novxanı kəndində 1880-cı il aprelin 25-də yoxsul bir ailədə anadan olan Ə.Əzimzadə ilk təhsilini mollaxanada almış, daha sonra rus-tatar məktəbini bitirmişdi. Ailənin çətin dolanışı üzündən təhsilini davam etdirə bilməmiş və müxtəlif işlərdə çalışmışdır. Lakin ağır həyat şəraiti Ə.Əzimzadəni ruhdan salmadı. O, daim rəssamlıqla məşğul olur və bu həvəs, üstəlik də istedad onu, rus rəssamı Maslov ilə tanışlığa aparır. 1900-cü ildə Ə.Əzimzadə ilk səfərişi - “Məkkə ziyarətindən bir səhnə” rəsmini çəkir və bundan sonra daha da əzmlə çalışaraq, rəssamlıq sənətinin sirlərinə yiyələnir. Məhz bu fitri istedad onu “Molla Nəsrəddin” jurnalına gətirib çıxarır. Jurnalda müxbir-rəssam kimi işə başlayaraq, jurnalın baş rəssamı vəzifəsinə qədər uçar.

Səkkiz il müəllimlik edən Ə.Əzimzadə 1921-ci ildə Bakıda Rəssamlıq Studiyası təşkil edir və sonralar həmin studiya, Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq məktəbi, ardınca isə Ə.Əzimzadə adına Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq məktəbi adlandırılır. Fitri istədədə malik, professional təhsil görməyən Ə.Əzimzadə 1927-ci ildə Xalq rəssamı adına layiq görülür...

XX əsrin əvvəllərində Ü.Hacıbəyli, Z.Hacıbəyov operalarının, musiqili komediyaların, həmçinin M.F.Axundov, S.S.Axundov, Ə.Haqqverdiyev, C.Məmmədquluzadənin dram əsərlərinin səhnə həyatı teatr-dekorasiya sənətinin inkişafına böyük təsir göstərir. Məhz Ə.Əzimzadə bu illərdə teatr-dekor sənəti sahəsində böyük işlər görmüş olur. “O olmasın, bu olsun”, “Arşın mal alan” musiqili komediyalarına, “Leyli və Məcnun”, “Əsli və Kərəm”, “Şah Abbas və Xurşid Banu”, “Aşiq Qərib”, “Şahsənəm”, “Nərgiz”, “Koroğlu” operalarına yeni bədii tərtibat verir, geyim eskizləri çəkir. Ə.Əzimzadə bir çox dram tamaşalarına da tərtibat vermiş və geyim eskizləri hazırlamışdır.

Karikatür janrının inkişaf tarixini izlədikdə görürük ki, Ə.Əzimzadə ilə yanaşı “Molla Nəsrəddin” jurnalında Tiflis rəssamlıq məktəbini keçmiş, O.Şmerlinq və J.Nikoladzedən dərs almış Xəlil Musayev də 1912-ci ildən “Molla Nəsrəddin” jurnalında fəaliyyətə başlayıbdır. Daha sonra Odessa Bədii →

Akademiyasının məzunu, Gürcüstanın Xalq rəssamı Benedikt Rafailoviç Teliqator 1922-1931-ci illərdə karikatür və satirik rəsmlərilə "Molla Nəsrəddin" jurnalını daha da zənginləşdirmişdir. Onun karikatürlərinin əsas mövzusu dünyada baş verən siyasi hadisələri öz təxəyyülü ilə əks etdirmək idi. Bu illər ərzində Q.Xalıqov, H.Əliyev, K.Dorç, İ.Axundov və digər rəssamlar da jurnala öz töhvələrini vermişlər.

Azərbaycan karikatür janrının yeni inkişaf mərhələsi 1952-ci il iyul ayının 15-dən nəşr edilən "Kirpi" jurnalı ilə bağlıdır. Bu satirik mətbuat ocağında "Molla Nəsrəddin" jurnalında çalışan rəssamlarla yanaşı əməkdar incəsənət xadimi, Ə.Əzimzadə adına Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq məktəbinin məzunu, "Kirpi" jurnalının baş rəssamı Nəcəfzadə İsmayilov, Əməkdar incəsənət xadimi, Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq İnstitutunun məzunu olmuş Sadiq Şərifzadə, Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq məktəbinin yetişdirmələri - Ziya Kərimbəyli, Vsevolod Ternavski, Pyotr Şandin, Rahib Qədimov, Rizvan Quliyev, Ələkbər Zeynalov, Eduard Abdullayev, Faiq Əliyev və digər rəssamlar əməkdaşlıq etmişlər. 60-cı illərin dostluq şarjları, məmur özbaşınalığı, kənd təsərrüfatı sahəsində çatışmazlıqlar, 70-ci illərdə isə rüşvətxorluğu əks etdirən karikatürlər sonrakı onilliklərdə də aiddir.

80-cı illərdə isə tez-tez nəsihətverici rəsmlər jurnal səhifələrində özünə yer tapırdı. Həmçinin ekolojiya və təbii sərvətlərin mühafizə məsələləri də bu qəbildəndir.

Müasir Azərbaycan karikatür rəssamlarından Bayram Hacızadə, Rəşid Şərif, Qamət Vəlicanov, Hafiz Nəsirov, Arif Ələsgərov, Eldar Cəlilov və digər rəssamların adları qeyd olunmalıdır. Artıq Azərbaycanda 2006-cı ildən B.Hacızadənin rəhbərlik etdiyi "Azərbaycan Karikaturaçı Rəssamlar İctimai Birliyi" fəaliyyət göstərir. Bu birlik müxtəlif kitablar, sərgilər, tədbirlər təşkil edərək, bu janra daha artıq hörmət qazandırır.

Musiqidə komikliyin yaranması əksər hallarda məntiqi inkişaf prosesində gözlənilməz effektlərin tətbiqi ilə əldə edilir. Instrumental musiqidə elə janrlar da vardır ki, onlar məhz komik, yumoristik məzmunu

özündə əks etdirir. Bu janrlardan yumoreska, skertso, burlleski göstərmək olar.

Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığında da komik mövzunu birbaşa və ya dolaylı yolla özündə ehtiva edən əsərlər vardır. Burada əvvəla Ü.Hacıbəyli yaradıcılığında əsası qoyulan və sonrakı bəstəkarlar tərəfindən davam etdirilən musiqili komediya və operetta janrı xatırlanmalıdır. Lakin komik janr ilə bağlı musiqili səhnə əsərləri ilə yanaşı, sənətkarlar başqa janrlı kompozisiyalarda da komik obrazları parlaq şəkildə önə çəkirlər. Burada Ü.Hacıbəylinin "Koroğlu" operasında Təlxək, F.Əmirovun "Sevil" operasında Atakişi, Balakişi, Məmmədəlibəy, Əbdüləlibəy, Dilbər, "Aygün" operasında Məti, Rəfi obrazlarını misal göstərmək olar. Həmçinin V.Adıgözəlovun Azərbaycanda ilk satirik "Ölülər" operasını, komik obrazların maraqlı təcəssümünü təqdim edən Məmməd Quliyevin "Aldanmış ulduzlar" operası, bəzi simfonik, kamera-vokal və kamera-instrumental əsərləri bu sıradandır. Bu və başqa əsərlərdə satirik və komik obrazların təsviri üçün bəstəkarlar meyxana janrı, aşıq musiqisinin və xalq mahnılarının xüsusiyyətlərindən məharətlə istifadə edirlər. Onları yaradıcılıq "süzgəcindən" keçirən sənətkarlar, belə musiqi ifadə vasitələrini yeni şəraitə uyğunlaşdırır və orijinal bədii effektin yaranmasına nail olurlar. Musiqi ilə sözlərin uyğunsuzluğu, melodik xətlə harmonik xətt arasında təzad, meyxana janrı üçün səciyyəvi metrik ölçü və melodik üslub, aşıq deyişmələrinin cizgiləri, eləcə də xalq musiqisinin qeyri elementləri bəstəkar musiqisində canlanma, komik anımlar yaradır.

Musiqidə cəmiyyətin inkişafına əngəl törədən mənfi amillərin tənqidi bu gün də aktualdır və bəstəkarlarımız bunlara öz münasibətini bildirir. İllər boyunca Azərbaycan musiqisində müəyyən üsullar formalaşır ki, onlar qeyri sənət növləri və ədəbiyyatda mövcud olan komik prinsiplərlə üst-üstə düşür. Bunların sırasında təzad, şişirtmə, üslublaşma, parodiya, normadan kənar çıxmanı və sairəni qeyd etmək olar.

Komiklik hər zaman dövrün çatışmazlıqlarının tənqidi ilə bağlı olmuş və gülüş konkret bir hədəfi nişan almışdır. Satiraya müraciət edən bəstəkar, yazıçı, dramaturq və rəssamlarımız öz əsərlərində hətta keçmişin hadisələrini əks etdirdikdə belə onları dövrə uyğunlaşdırır. Çünki bu gülüş hər zaman müasirliyə ünvanlanmış olur. İstər musiqidə, istər rəssamlıqda, istərsə də ədəbiyyatda öz əksini tapan bütün mövzuları yaşanan dövrün bir güzgüsü saymaq olar...

Könül Əhmədova
Musiqili Akademiyanın elmi işçisi